

Sommartåg

EN HANDLEDNING AV KLAS VIKLUND

Jan Troells kortfilm *Sommartåg* är en stämningsfull skildring av en pojkes tågresor mellan Malmö och Simrishamn. Med sin filmkamera lyfter Jan Troell fram små, enkla händelser kring tågresan – och skapar en slags vardagspoesi. Filmen kan fungera som inspiration för barn och elever att själva dokumentera egna tågresor och utflykter.

Den här handledningen inleds med en beskrivning av innehållet i filmen *Sommartåg* samt en bakgrund till filmens tillkomst. Därefter följer förslag till frågor för samtal och tips kring ett fortsatt arbete där barn själva kan ge sig ut i kollektivtrafiken med kameror. Texten i handledningen är formulerad för en vuxen läsare som förväntas anpassa diskussionen till den aktuella barngruppens önskningar och förutsättningar. Sist finns en länk för att se filmen på YouTube.

Filmens handling

Mekaniska delar på ett ånglok sveps in av kolrök och vattenånga. En pojke i sexårsåldern står på perrongen och tittar fascinerat på loket. Pojken ger en honnör åt lokföraren innan han går ombord på tåget. Pojkens mamma står kvar på perrongen då hon överräcker en väska till pojken. Stinsen ger klarsignal och tåget sätter sig i rörelse – och lämnar Malmö station.

Pojken finner en sittplats i en vagn inne i tåget. Han betraktar nyfiket de andra passagerarna: en gammal dam, en liten flicka, en kvinna, en ung flicka. När konduktören kommer in i vagnen tar pojken fram sin biljett ur väskan.

I en sekvens skildras landskapet kring järnvägen som tåget passerar: en kyrka, olika växter som gräs och en överblommad maskros. En eldare skyfflar in kol i lokomotivets panna medan tåget fortsätter genom det skånska landskapet.

Passagerarna i tågvagnen presenteras i en serie närbilder. Någon ger pojken ett glas vatten från en vattenkaraff som sitter i en hållare på väggen i tågvagnen.

I en sekvens skildras hur kor, harar och rådjur reagerar när tåget passerar. En flicka med en katt i famnen vinkar när tåget kör förbi huset där hon bor.

När tåget stannar för att fylla på vatten till den ångmaskin som driver tåget sticker pojken ut sitt huvud genom ett fönster för att se efter vad som händer.

Tåget passerar en bondgård där olika personer tittar upp då tåget kör förbi.

En katt sitter på syllarna mellan järnvägsrälsen och ser tåget närma sig. Kameran intar plötsligt kattens position – och blir överkörd av tåget. Men katten är så liten att den klarar att bli överkörd. Tåget kör vidare genom landskapet.

Inne i tågvagnen har ett barn somnat. Några äldre män sitter och funderar. En kvinna stickar. En man läser en dagstidning. En kvinna läser en bok. Pojken läser en Kalle Anka-tidning.

Eldaren fortsätter skyffla in kol i lokets panna – det ryker ur lokets skorsten.

Inne i tågvagnen har pojken somnat, men han vaknar när tåget anländer till Simrishamns station. Pojken stiger av tåget och tar med sig sin väska.

Lokomotivet körs in i ett lokstall. Kameran visar inifrån lokstallet hur portarna stängs om loket. Det blir mörkt.

Bakgrund

Under 1950-talet arbetade Jan Troell som folkskollärare på Sorgenfriskolan i Malmö där han inledde sitt arbete som filmskapare genom att göra kortfilmer tillsammans med sina elever, en klass med pojkar på mellanstadiet.

I början av 1960-talet gjorde Jan Troell på egen hand ett flertal kortfilmer kring den skånska landsbygden – där *Sommartåg* (1960) är den första. Till denna serie kortfilmer hör också *Den gamla kvarnen* (1961/1964), *Båten* (1961), *Nyårsafton på skånska slätten* (1961) och *Vår i Dalby hage* (1964).

Jan Troell finansierade filmerna med egna medel under ganska knappa omständigheter. För filmen *Sommartåg* anlätade Jan Troell sin brorson, Peter Troell, att spela huvudrollen och även Peter Troells egen mor medverkar i filmen.

Inspelningen pågick under två månader sommaren 1960 och skedde på sträckan mellan Malmö och Simrishamn. Ångloket som förekommer i filmen har tillverkats av Nydqvist & Holm AB i Trollhättan (Nohab) i början av 1900-talet och är av en typ som kallas MLJ 3 (med tillverkningsnummer 946).

Dessa lok var ursprungligen beställda av Malmö-Limhamns Järnväg (MLJ) och gavs namn som Limhamn, Ribersborg och Berg. Loken trafikerade ursprungligen sträckan Malmö–Limhamn. Denna sträckan fick i folkmun namnet "Sillabanan" och tågförbindelsen kom att kallas "Sillatåget". Namnet har sitt ursprung i att morgontåget mot Malmö trafikerades av fiskargummor som åkte från Limhamn till Malmö för att sälja morgonens fångst av fisk på torget. År 1945 upphörde persontrafiken på "Sillatåget" och flera av ångloken kom att tjänstgöra på andra sträckor, bland annat på sträckan Malmö-Simrishamn. I Sverige elektrifierades många tågsträckor från 1920-talet och framåt, men tågsträckan Malmö–Simrishamn–Ystad elektrifierades och öppnades för genomgående trafik först hösten 2003 – efter att banan under lång tid varit avstängd för renovering.

Den 5 augusti 1961 visades filmen *Sommartåg* i tv. Filmen fick ett positivt mottagande. Samma respons mötte alla Jan Troells kortfilmer från skånska landsbygden när de visades i tv. Filmerna kom att fungera som Jan Troells entrébiljett till filmbranschen. Filmproducenten Bengt Forslund, på Svensk Filmindustri, fick upp ögonen för Jan Troell och sommaren 1964 gjorde Jan Troell sin första professionella kortfilm, *Uppehåll i myrlandet*, efter en novell av Eyvind Johnson. I filmen spelar Max von Sydow en bromsare på ett malmtåg som väljer att lämna sitt arbete på tåget för att under en dag låta sig utmanas av den norrländska naturen – han vill försöka välta en stor sten utför en bergssluttnings.

Med detta inleddes ett samarbete mellan Jan Troell och Bengt Forslund som bland annat kom att omfatta långfilmerna *Här har du ditt liv* (1966), *Ole dole doff* (1968) samt *Utvandrarna* (1971) och *Invandrarna* (1972).

Se filmen

Sommartåg är en film med flera teman. Det handlar om en pojke som på egen hand gör en tågresan och som nyfiket betraktar allt han ser. Det handlar om människor, miljöer och djur kring tåget – som bara den som ser filmen kan ta del av, men som pojken själv inte kan uppfatta. Det handlar också om det stora och frustande loket – som vid sidan av pojken skulle kunna vara filmens andra huvudperson. Både pojken och loket får vatten under tågresan – i var sin scen. Och kanske kan man säga att filmen berättas ur lokets perspektiv, eftersom vi i filmens sista scen får följa med loket in i lokstallet – och se hur dörrarna stängs.

- Be barnen sammanfatta vad filmen handlar om. Vad får pojken uppleva under tågresan? Vilka händelser är enbart möjliga att ta del av för oss som ser filmen?

Pojken i filmen kan bara uppleva det han själv ser och där han själv är på plats. Men vi som ser filmen får se tåget utifrån, människor, djur och natur kring järnvägen, eldaren som skyfflar in kol i tågets ångpanna – och mycket annat.

- Introducera barnen för några filmtekniska begrepp. Med *montage* menas att filmskaparen klipper ihop två eller flera bilder efter varandra, vilket skapar ett sammanhang, till exempel: Vi ser någon som tittar. Efter det följer ofta en bild som visar vad personen ser. Pojken ger en honnör åt lokföraren. I nästa bild tycks lokföraren ge en hälsning tillbaka till pojken. Bilderna behöver inte vara inspelade vid samma tillfälle, men montaget skapar en illusion av sammanhang och samtidighet. Vi upplever att det finns en känsla av kontinuitet.

Med *subjektiv kamera* menas att kameran intar någons tittarposition, till exempel: Katten sitter på syllarna mellan järnvägsrälsen. Plötsligt intar kameran kattens tittarposition – och vi får uppleva hur det känns att bli överkörd av tåget. Med subjektiv kamera skapas en känsla av att vi får ta del av det katten upplever.

Inom filmkonsten, kanske främst inom dokumentärfilmen, används ibland begreppet *"flugan på väggen-perspektiv"* – och i filmen *Sommartåg* förekommer verkligen en bild av en fluga på väggen i tågvaggen (sex och en halv minut in i filmen). Med begreppet *"flugan på väggen"* menas att filmskaparen är på plats för att registrera ett skeende, utan att själv ge sig till känna med intervjufrågor eller för att med en berättarröst förklara vad som sker – det vet ju inte flugan. Kanske är det ur flugans subjektiva perspektiv vi får se passagerarna i vagnen.

Be barnen ge exempel på *montage*, *subjektiv kamera* och *flugan på väggen-perspektiv* från filmen *Sommartåg*. Kanske är det möjligt att se om några

minuter ur filmen, pausa och analysera bilderna. Sekvensen med katten som blir överkörd av tåget finns vid tidkod 10:40. Eller be barnen om andra exempel.

Prova att göra egna filmer där ni skapar *montage* genom att klippa i kameran. Prova att göra montage där ni filmar med *subjektiv kamera*. Gör en inspelning där ni utforskar en miljö med kameran som "*flugan på väggen*".

- Gör barnen uppmärksamma på att också ljudet spelar en viktig roll för filmberättelsen. Se om en bit av filmen *Sommartåg* och fundera över vilka ljud ni hör och vad ljuden betyder. Ljudet av det rytmiskt dunkande tåget bidrar till att skapa *kontinuitet*; det vill säga, att det vi ser i filmen är en oavbruten följd av händelser där ljudet av tåget binder samman bilderna. Trots att bilderna kan vara ett osammanhängande *montage*, så bidrar ljudet till att överbrygga klippen mellan bilderna och skapa en helhet. Många anser att det alltid är ljudet och filmmusiken som är den styrande kategorin i alla typer av filmberättande – eftersom ljudet kopplar ihop bilderna i filmen och ger åskådaren en känsla av sammanhang.

- I många dokumentärfilmer och reportage styrs tittarens eller publikens upplevelse av att det finns en berättare som anvisar en tolkning. Så är inte fallet i filmen *Sommartåg*, som enbart bygger på ett poetiskt bildberättande. Be barnen ge förslag på hur en berättartext skulle kunna se ut för att styra tittarens tolkning i olika riktningar: "Den smutsiga kolröken från ångloket bidrar till att förorena vår planet" eller "Ångloket var en gång en viktig historisk uppfinning". Olika budskap, båda är sanna, men texten laddar bilderna med olika betydelse.

Teknik som förändrar

Ångmaskinen, som bland annat används för att driva ett ånglok, tillhör en av världens viktigaste uppfinningar. Sedan lång tid var det känt att kokande vatten utvidgas och omformas till vattenånga. Många uppfinnare försökte hitta metoder för att fånga upp den kraften. Det skulle dröja till år 1781 innan den skotske ingenjören James Watt fick patent på koleldad ångmaskinen – vilket blev början på den industriella revolutionen i Storbritannien på 1800-talet. James Watt uppfann inte ångmaskinen, men han försökte fullända den tekniska lösningen.

Ångmaskinen bygger på att man utnyttjar volymökningen i ångan, som skapas när vatten hettas upp, till att bli en rörelse som kan driva till exempel en vattenpump – eller ett helt tåg. När ångan svalnar blir ångan på nytt till vatten. Detta kan användas för att skapa under- och övertryck i en cylinder i ångmaskinen, där tryckförändringarna kan förmå en kolv att pressas in och ut ur cylindern. James Watt fick idén kondensera ångan till vatten i ett kärl utanför själva maskinen. Det gjorde hans ångmaskin effektiv och stabil, även om trycket i ångan var ganska lågt. Uppfinnaren Richard Trevithick från Cornwall insåg att maskinen skulle kunna göras starkare genom att använda högtrycksånga för att driva en dubbelverkande kolvmaskin. Han blev känd för att han år 1802 byggde en ångdriven vagn avsedd för vägtrafik. Det var den första bilen, men ingen var vid denna tid intresserad av bilar. Hästen var ännu tillräcklig som dragdjur.

Tidigare i historien hade människan lärt sig utnyttja den kraft som fanns i vatten som faller mot skovelformade blad som då snurrar runt och kan driva olika anläggningar. Det gjorde att många kvarnar och smedjor etablerades intill sjöar och vattendrag. Ångmaskinen gjorde det möjligt att bygga fabriker var som helst där man kunde värma vattnet med kol. Ångmaskinen förändrade samhället i

grunden. Industrialiseringen av samhället tog sin början. Människor lämnade jordbruket, de samlades runt fabrikerna och städerna växte fram.

För att ge namn åt den effekt som ångmaskinen och andra motorkällor gav myntade James Watt begreppet "hästkraft", som utgår från att hästen var det dragdjur och den kraftkälla alla sedan tidigare kände till. James Watt har själv fått ge namn åt det internationella måttet på genererad kraft (elektrisk effekt) watt, som myntades år 1882, men som blev internationell standard år 1960.

Den första svenska järnvägen för tåg öppnas 1856 och gick mellan Örebro och Nora. Men redan 1849 fanns det järnväg i Värmland, men på den tiden var det hästar som drog lastvagnarna på ett utlagt spår, ofta byggt av trädstammar.

En av de första som, ur ett civilisationskritiskt perspektiv, ifrågasatte utvecklingen med järnvägar, framväxten av städer och massdistributionen av dagstidningar var den amerikanske författaren Henry David Thoreau (1817–1862). Under åren 1845–1849 bosatte han sig i en stuga invid skogssjön Walden i Massachusetts där utgav sig för att leva ett liv som eremit, samtidigt som skrev boken *Walden*, som utkom 1854. I boken formulerar han många kritiska påståenden kring samhällets industrialisering och snabba förändring. I protest mot det mexikansk-amerikanska kriget och det amerikanska slaveriet vägrade han betala skatt – och motiverar sitt beslut i boken *Civil olydnad*, utgiven 1849.

Henry David Thoreau var misstänksam mot den politiska utvecklingen i USA och han skriver i sin bok *Walden*: "Om vi stannar hemma och sköter våra egna saker, vem behöver då järnvägen? Det är inte vi som åker tåg, tåget åker på oss." Citatet kan appliceras på hur järnvägen och biltrafiken under 1900-talet omformat våra liv och städer, bidragit till koldioxidutsläpp som hotar vår planet. Citatet kan också användas för att förstå vår digitala tid. Det är inte vi som söker information på Google Maps, det är Google Maps som geopositionerar oss – eller övervakar oss – för att kunna sälja våra användardata vidare till sina annonsörer.

- Diskutera hur olika uppfinningar bidragit till att modernisera och förbättra samhället – men hur tekniken ibland också visat sig kunna ha negativa effekter.

Filma en egen resa

Använd filmen *Sommartåg* som utgångspunkt för att göra en egen resa som ni dokumenterar med filmkameran. Filma många olika bilder, gör klippen direkt i kameran. Vilka saker tycker barnen är viktiga att lyfta fram under resan?

- Diskutera betydelsen av att det finns kollektivtrafik, som gör det möjligt för alla att resa – också barn och personer som inte har körkort och bil. Vad betyder ordet kollektivtrafik och vad är poängen med kollektivtrafik?
- Gör barnen uppmärksamma på att det är tillåtet att filma andra personer på offentliga platser, som i kollektivtrafiken, men att det sedan den 1 juli 2013 finns en lag mot kränkande fotografering. Uppmuntra barnen att fråga de personer de möter på sin resa: "Får jag filma dig och ställa några frågor?" Det skapar förtroende.

SOMMARTÅG (1960). Manus, regi, foto, klippning: Jan Troell. 14 minuter.

Se filmen på YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=ddyWaDSQS5I>